

**ETNICKE INŽENÝRSTVÍ, ČI NEODVRATNÁ REALITA?
EXODUS BOSENSKÝCH SRBŮ ZE SARAJEVA
PO SKONČENÍ OBČANSKÉ VÁLKY.
PŘÍČINY, DŮSLEDKY, ŘEŠENÍ¹**

ONDŘEJ ŽÍLA

Ethnic engineering, or unavoidable reality? The exodus of Bosnian Serbians from Sarajevo after the end of the civil war. Reasons, results, solution

Abstract: The central problem of the study is the last phase of the forced ethnic homogenization of Bosnia and Herzegovina, unintentionally caused by the peace accord, concluded on the American base in Dayton in the year 1995. On the basis of the border agreements the competing parties were forced to hand over some lands they were so far controlling to the hands of the enemy. This caused another wave of involuntary mass migrations. The most controversial transfer of territory has been the handing over of five settlements of Sarajevo with mostly Serbian inhabitants to the Federation of Bosnia and Herzegovina in the first three months of the year 1996. The circumstances of how exactly the majority of the Serbians were forced to leave their homes had so far not been fully clarified. Besides analyzing the course of events of this and accompanying cases the present study focuses on the impact of the forced migrations on the final destination of the migrants, i.e. the Republic of Serbia, as well as on trying to find possible solutions of the situation of the Serbian migrants from part of local authorities. The final part of the text evaluates who arguments that have often been mentions with respect to the weak minority repatriation of Serbians to the Federation of Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Serbians from Sarajevo, forced migrations, handing over of the territory, ethnic homogenization, redistribution of free lands.

¹ Autor srdečně děkuje anonymním recenzentům za cennou konstruktivní kritiku, postřehy, položené otázky a další náměty k výzkumu.

Úvod

Válčící strany usilovaly v průběhu občanské války v Bosně a Hercegovině (dále jen BaH) v letech 1992–1995 o zajištění a zabezpečení „etnicky čistých“ území. Z teritorií pod kontrolou jednoho národa byly během konfliktu vyháněny etnicky menšinové skupiny obyvatel, jež doposud dané území sdílely s většinovým národem společně a bez větších problémů. Násilné praktiky, které vstoupily do celosvětového diskurzu pod termínem tzv. etnické čistky, neprobíhaly po celou dobu války rovnoměrně. Vyhánění nežádoucích obyvatel se odehrálo prakticky nárazovitě v několika vlnách (Melander 2007; Žíla 2014a). Ústředním zájmem statě je poslední etapa násilné etnické homogenizace BaH, již nechtěně způsobila sama mírová dohoda uzavřená na americké základně v Daytonu ke konci roku 1995.

Daytonským vyjednávačům se podařilo dosáhnout shody nad výsledným rozhrančením území BaH mezi znesvářenými aktéry až po několika týdnech komplikovaných jednání. Výsledek představoval kompromis rozdělení státního teritoria na Federaci BaH (51 % rozlohy země) a Republiku srbskou (dále jen RS) (49 % rozlohy země), jež od sebe formálně odděluje tzv. Mezientitní hraniční linie (OHR 1995).² K jejich zformování došlo již v průběhu konfliktu, kdy z teritorií obou budoucích entit uteklo či bylo vyhnáno více než 90 % tamního etnicky menšinového obyvatelstva (Jansen 2006: 179). Na základě sjednaného uspořádání země byly znesvářené strany nuceny předat vymezená, doposud kontrolovaná území do správy svých protivníků, což vyvolalo další vlnu nedobrovolných masových přesunů obyvatel.

Za nejvíce kontroverzní transfer teritoria, v jehož průběhu se do krajnosti vyhrtilo napětí ohrožující křehké mírové uspořádání, lze označit v průběhu prvních tří měsíců roku 1996 mezinárodním společenstvím (dále jen MS)³ nařízené předání pěti sarajevských sídlišť⁴ s většinově srbskou populací druhé entitě, Federaci BaH, v níž početně převažovali Bosňáci. Převážná většina tamních Srbů totiž posléze kolektivně opustila svá obydlí a za pohnutých, dodnes ne zcela vyjasněných událostí zamířila do RS. Studie se kromě rozboru průběhu

² V BaH existuje kromě entit Federace BaH a Republiky srbské ještě tzv. distrikt Brčko, který nemá doposud uspokojivě vyřešený status a nepatří ani jedné z entit. Jako tzv. kondominium ztělesňuje Brčko jeden z neuralgických geopolitických bodů BaH.

³ Pod zastřešující termín *mezinárodní společenství* zahrnují společné působení všech vlivných států politického Západu (především USA, Velká Británie, Německo, Francie), jež řídí mezinárodní organizační struktury (OHR, UNHCR, OBSE aj.), mezinárodní vojenské síly, ale i zástupce vlivných neziskových organizací. Tímto výrazem jsou tedy souhrnně označeny všechny subjekty, které se v BaH podílely (či stále ještě podílejí) na poválečné obnově země.

⁴ Pro srozumitelnost: výrazem sídliště je myšlena městská čtvrť, sídlo, které je součástí opštiny (např. sídliště Grbavica připadala okresu Nové Sarajevo).

a doprovodných okolností tohoto exodu soustředí na dopady, jež tyto nucené migrace vyvolaly v cílovém teritoriu utečenců, tj. v RS, a na zhodnocení řešení přijatého ze strany tamních autorit. Předmětem zájmu je v rámci problematiky spjaté s repatriací utečenců v daytonské BaH poněkud opomíjená komunita srbských vnitřně přemístěných osob.⁵ S ohledem na jejich nepočtený menšinový návrat⁶ do Federace BaH se příspěvek v závěru soustředí i na analýzu důvodů tohoto neúspěchu, a to výhradně z kvalitativního pohledu. Kvantitativním rozbořením celkového počtu (srbských) navrátilců, jemuž se věnuji jinde (Žíla 2015b), se tento text nezabývá.

Zatímco sekundární literatura a dokumenty mezinárodních organizací zdůvodňují všeobecný repatriční neúspěch kombinací politických, bezpečnostních, majetkových a socioekonomických faktorů (Žíla 2014b), k osvětlení neochoty srbských přesídlenců vracet se jsou nejčastěji využity dva argumenty. Podle prvního z nich dokázala nacionalistická propaganda Srbské demokratické strany (SDS)⁷ efektivně ovlivnit a přimět Srby k vynucenému odchodu všude tam, kde se nacházeli v menšinovém postavení. S obdobně účinnou taktikou odrazovaly srbské lokální elity většinu přemístěných Srbů od návratu (Ito 2001: 106–111). Mezinárodní pozorovatelé současně mínili, že srbští utečenci k předválečnému domovu netíhli s takovou nostalgií, jakou naopak pozorovali u Bosňáků (Stefansson 2006: 128; Ito 2001: 106–111).

V časté kombinaci těchto zjednodušujících a neúplných tvrzení se odrážela šablonovitost, s jakou západní svět většinově interpretoval příčiny, průběh a následky bosenského konfliktu (Hayden 2007). Uvedené důvody totiž samy o sobě v žádném případě nemohou komplexněji objasnit, proč srbští Sarajevané opustili město v tak masovém měřítku. Stejně tak nám neodpovědí na otázku, proč srbští utečenci upřednostnili variantu trvalého usazení v kulturně značně protikladném prostředí menších městských či dokonce venkovských sídel rurálních okresů RS (např. Zvornik, Foča, Višegrad, Bratunac aj.) oproti pokusu vrátit se do předválečného domova (D’Onofrio 2004: 6). Problematikou náhlé

⁵ K repatriční terminologii uvedme, že za uprchlíky z BaH jsou považováni občané, kteří museli po 30. dubnu roku 1991 v důsledku obav o svůj život (pro svou odlišnou víru, národnost, či příslušnost k určité sociální skupině) odejít ze svých domovů a kteří se doposud důstojně a bezpečně nevrátili zpět a ani se v místě svého přemístění trvale neusadili. Tzv. vnitřně přemístěná osoba je oproti tomu jedinec, který obdobně jako uprchlík opustil nedobrovolně svůj domov, nicméně neodešel za hranice země, čímž na rozdíl od „uprchlíka“ formálně nezískal právní ochranu dle mezinárodních zákonů a konvencí.

⁶ Tzv. menšinový návrat představuje repatriaci utečence, jenž v místě bydliště v danou chvíli tvoří etnickou minoritu, a to i přes to, že před válkou zde mohl zastávat většinu.

⁷ SDS ztělesňovala od roku 1991 do konce roku 1997 nejsilnější politický subjekt srbského národa v BaH. Předsedou této strany byl v tomto období R. Karadžić.

záměny urbánní formy života v prakticky jediném velkoměstu BaH za provinční sídla, jež musela utečence nepříznivě poznamenat a frustrovat, se přitom západní etnografie, s výjimkou studie Armakolase (2007) detailněji nezabývala. Ambicí předkládané studie není toto „bílé místo“ zaplnit, ale spíše je pilotní formou kontextuálně přiblížit. Na základě předchozích badatelských výzkumů jsem navíc přesvědčen, že výše položené otázky je bezpodmínečně nutné posuzovat prizmatem rozdílného vnímání dvou konceptů širšího a užšího pojmu domova mezi třemi konstitutivními národy BaH, tj. Bosňáky, Srby a Chorvaty (Žíla 2014b), z toho plynoucí odlišné intenzity vlastní identifikace se státním útvarem BaH (Žíla 2013: 133–134) a krajně neuspokojivé bezpečnostní a socioekonomické situace v zemi (Jansen 2006; Donais 2005; Belloni 2007; Henig 2012).

Primární pramenná báze statě je založena na etnografickém výzkumu v terénu BaH v letech 2009–2013 v okresech Federace BaH: Konjic, Kalesija, Breza, Donji Vakuf, Olovo, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Glamoč, Drvar, Stolac, Čapljinina a Ustisikolina a okresech RS: Zvornik, Sokolac a Foča. Hlavní metoda terénního šetření spočívala v nezúčastněném pozorování a v rozhovorech s lokálními politickými představiteli, organizátory návratu utečenců, administrativními pracovníky úřadů jednotlivých opštín i se samotnými ústředními aktéry, tj. jak s přesídlenci, tak také s tzv. menšinovými navrátilci.⁸ Data z terénu byla srovnávána s údaji z šetření realizovaných jinými autory a materiály mezinárodních organizací. V první části studie jsem rovněž vycházel z memoárů prvního Vysokého představitele v BaH (OHR) Carla Bildta (1998) a „architekta“ daytonské dohody Richarda Holbrooka (1998).

Daytonské uspořádání BaH a jeho „první selhání“: nucené migrace po skončení války

Daytonská dohoda, sjednaná na vojenské letecké základně nedaleko města Dayton v americkém státě Ohio a posléze ratifikovaná v Paříži 14. prosince 1995, ukončila více než tři a půl roku trvající krvavý občanský konflikt. Mezinárodní vyjednaváči se primárně soustředili na samotné ukončení války, s okamžitým cílem stabilizovat poměry v zemi. Kombinací silného politického a psychologického tlaku nakonec donutili zúčastněné aktéry přijmout navrhované kompromisní mírové ujednání. Převážná většina bodů mírové dohody se však netýkala „klasických“ podmínek ukončení válečného stavu (jimž se mírové dohody tradičně věnují), ale směřovala k politickému projektu „budování státu“, jehož prioritní součástí byla rekonstrukce původně multietnického společenství. Západní vyjednaváči nevažovali o jiném řešení bosenské otázky než o zachování celistvosti

⁸ Respondenti jsou ve studii uváděni pod identifikačním číslem.

a nedělitelnosti této bývalé jugoslávské republiky (Žíla 2015a). Výsledná dohoda tak utvářela stát, jenž nebyl produktem všeobecného konsensu či angažovanosti zdejšího obyvatelstva. Významný podíl bosenské populace jej dokonce považoval veskrze za zvnějšku vnucený projekt (Bildt 1998: 139). Přesto je však třeba zdůraznit, že daytonská dohoda, jež představovala pomyslné vyvrcholení intervence MS v BaH, zastavila mnohaleté strádání bosenského obyvatelstva. Současně uveďme, že navzdory kritickým komentářům k charakteru, funkčnosti a efektivnosti daytonských závazků a mnoha dalším v literatuře uváděným negativům, jde o nastolení míru, který trvá již bezmála dvacet let.⁹

Ústřední význam pro rekonstrukci válkou poničené země tudíž měla repatriační otázka. Západní mírotvůrci vycházeli při formulování závazků daytonské dohody ze základní teze, že dvěma milionům osob, které opustily své domovy, je třeba zajistit návrat zpět. Daytonská dohoda inovativně považovala, oproti tradičně definovanému pojetí poválečné repatriace, jež kladlo důraz na zajištění návratu běženců do země původu a nikoliv do předválečného domova, vnitřní vysídlence za integrální součást utečeneckého korpusu. V tomto duchu byla nastavena i stěžejní pasáž mírové smlouvy (tzv. *Příloha 7*), která garantovala zabezpečení *svobodného návratu* uprchlíků a vnitřně přemístěných osob do jejich *předválečných* domovů a restituci majetku. Klíčová klauzule daytonské dohody konstatovala, že bez zajištění návratu *všech* utečenců (tj. včetně vnitřně přemístěných osob) do *původních* domovů (*homes of origin*) nemůže být v BaH dosaženo trvalého míru. Vypracováním plánu k brzkému návratu všech utečenců a řízením jejich repatriace byl pověřen UNHCR (OHR 1995). Tento výrazný posun v dosavadní mezinárodněprávní praxi hodnotila řada autorů jako radikální posun a mimořádně progresivní krok. Na druhé straně důraz na návrat do původního domova znamenal nový precedent, ve kterém si samo MS nastavilo měřítko úspěchu velmi vysoko. Podle některých odborníků tento striktní závazek dokonce představoval chybně nastavenou prioritu (Žíla 2015a).

Již jsme konstatovali, že daytonští architekti vyjednali nové administrativní rozhraničení země. Výsledná výměna území mezi Federací BaH a RS ale

⁹ Úsilí velmocí vytvořit z válkou rozvrácené BaH suverénní a národnostně tolerantní stát nicméně spíše selhalo, neboť se s touto ideou většina jejich obyvatel nedokázala identifikovat. Bosňácká elita kladla od počátku důraz především na suverenitu, co nejvýraznější centralizaci skrze zrušení entit a utvoření občanské společnosti, v níž by se etnická identita Srbů a Chorvatů co nejvíce oslabil. Bosenští Srbové a Chorvaté, kteří takové pojetí považují za kouřovou clonu k rozmělnění vlastní početní síly, se naopak zasazovali za národnostně tolerantní stát se značně decentralizovaným státoprávním uspořádáním. Srbové se tak postupem času změnili z odpůrců daytonského uspořádání v jeho nejvýraznější zastánce. Nejméně početní Chorvaté požadují revizi daytonské dohody proto, že nemají obdobná práva (tedy především svou vlastní entitu), jakými disponují Srbové (Žíla 2015a).

představovala značně kontroverzní krok, poslední dílek do skládačky nové etnické mapy BaH (Sell 2000: 180). V průběhu přebírání kontroly nad postoupenými územími se totiž v plné šíři projevil rozpor mezi představami MS a jednotlivých válečných táborů. Vytyčená entitní linie *de facto* smetla ze stolu avizovanou snahu obnovit multietnickou BaH. Jejím vymezením a dalším kompromisem v podobě ustanovení vnitřního správního rozčlenění Federace BaH mezi Bosňáky a Chorvaty si politické elity všech tří konstitutivních národů naopak definitivně dotvořily povědomí o rozsahu území, která kontrolovaly. V důsledku této symbolické geografie preventivně opustilo obyvatelstvo v menšinovém postavení teritoria, jež měla plánovaně převzít nepřátelská strana. Západem nezamýšlený důsledek učinil pomyslnou tečku za násilným vyháněním obyvatelstva. Namísto prvního kroku k obnově dřívější multietnicity se „dobrovolným“ odchodem národnostně odlišných osob naopak dále stvrzovala etnická homogenita území. Jeden z pozorovatelů příznačně označil tento pravý opak zamýšlených cílů MS za „první selhání Daytonu“ (Sell 2000: 179).

Předání vymezených výseků, které hraničily s entitní linií, bylo zahájeno v prvních měsících roku 1996. Z těchto území se musely stáhnout veškeré vojenské síly protivníka. Stahující se armády se ale během svého odchodu snažily zajistit co nejširší nárazníkové pásmo k ochraně vlastního území. Proto během svého odchodu ničily na odstoupených teritoriích zbytky domovní zástavby a veškerou zbývající infrastrukturu, čímž chtěly nejen co nejvíce ztížit obnovu těchto území, ale i odradit případné zájemce o návrat (Uherek 2011: 187–194). Tak například chorvatské vojenské síly (HVO), které musely opustit opštiny Mrkonjić Grad a Šipovo (obě připadly opětovně Srbům), vypálily většinu zdejších domů (Hovey 2000: 8). Vojska RS (VRS) zase během svého odsunu kompletně zpusťovala okres Odžak, který připadl Federaci BaH, či pás v Daytonu vytyčeného koridoru směřujícího ke Goražde. Dozorující jednotky IFOR nedokázaly četným násilnostem, jež svou formou zapadaly do obecnějšího rámce praktik etnických čistek, nikterak zamezit (ICG 1997: 59).

S jistotou můžeme konstatovat, že s ustupujícími armádami odcházely ze ztracených území i osoby stejné národnosti jako stahující se vojáci a naopak se sem začali pozvolna vracet obyvatelé vyhnání v průběhu války. S obdobnou určitostí však již nelze zodpovědět otázku, zda místní obyvatelé své domovy opouštěli „dobrovolně“, či je k tomu ustupující vojska fyzicky přinutila. Například novinář deníku Washington Post tvrdil, že VRS donutila k odchodu asi 500 srbských zemědělců z vesnice Borci v opštině Konjic, která na základě daytonské dohody připadla Federaci BaH (Toal – Dahlman 2011: 166). Hlavním motivem k odchodu, který během terénních šetření uváděli zpovídaní srbsští navrátilci, ale

byly jejich „obavy z pomsty“ navracejících se bosňáckých vysídlelců.¹⁰ Stupeň „dobrovolnosti“ odchodu etnicky menšinových osob je složité přesně stanovit také proto, že jen velmi těžko posoudíme, do jaké míry zdejší obyvatelstvo podlelo propagandě politických elit, či do jaké míry se odvetu samo obávalo. Jednalo se o krajně subjektivní záležitost odvislou od dramatických okolností, které ji provázely. Obdobně rovněž nezjistíme, v jakém rozsahu se odcházející osoby samy podílely na ničení vlastního majetku.

Exodus sarajevských Srbů – příčiny, průběh, kontext

Zcela ojedinělým a specifickým případem ve sjednaných teritoriálních výměnách ale byl vynucený odchod 90 % Srbů, kteří před válkou žili rozprostřeni v celkem 6 z 10 okresů tvořících Sarajevo. Předválečné sčítání v roce 1991 registrovalo na území hlavního města 157 tisíc Srbů, tj. 30 % všech obyvatel (DZSrBiH 1991). V místech, která byla během války kontrolována VRS, žilo cca 100–110 tisíc Srbů.¹¹ Dalších asi 50 tisíc prožilo válku v obleženém Sarajevu, které kontrolovali Bosňáci (Sell 2000: 182). Podle daytonských ujednání, na nichž srbskou stranu zastupoval prezident Svazové republiky Jugoslávie (SRJ) Slobodan Milošević, se bosenskosrbské politické vedení muselo vzdát kontroly nad územně rozsáhlým a hustě zalidněným urbánním teritoriím, jehož držba měla kromě strategického a hospodářského významu rovněž výraznou symbolickou hodnotu. Význam Sarajeva pro Srby příznačně shrnul jeho rodák Momčilo Krajišnik, blízký spolupracovník Radovana Karadžiće, podle nějž i 0,1 % rozlohy města mělo pro srbský národ vyšší hodnotu než kterákoliv jiná geograficky rozsáhlejší oblast v BaH (Silber – Little 1996: 411).

Hromadným odchodem sarajevských Srbů definitivně skončila krátká etapa, v níž se srbská elita horečnatě, nicméně neúspěšně snažila prosadit úpravu již sjednaného teritoriálního vymezení BaH. Přestože bosenskosrbské politické špičky s návrhy jakýchkoliv územních proměn v Sarajevu zásadně nesouhlasily, Milošević se v průběhu debat nároků na zásadnější dělení Sarajeva mezi znesvářené strany vzdal. O příčinách, proč tak učinil, se lze pouze dohadovat.

¹⁰ Dle resp. 156, nar. 1937, zš, rozhovor opština Konjic 2011; resp. 157, nar. 1961, zš, rozhovor opština Konjic 2011.

¹¹ Při úvahách o migračních motivacích (viz dále v textu) je velmi těžké zodpovědět otázku, jak se měnil během války na sídlištích pod kontrolou VRS počet zde žijících osob a jejich věková a pohlavní struktura. Lze se pouze domnívat, že pohyb obyvatelstva byl (a to nejen na uvedených sarajevských sídlištích) velmi výrazný, obzvláště pak u mladších osob, které se snažily Sarajevo opustit či musely narukovat do armády. Z neucelených a značně zkrácených statistických dat není možné přirozený a mechanický pohyb obyvatelstva v Sarajevu v době války rekonstruovat.

Například Richard Holbrook si posun v Miloševićově postoji vysvětloval především snahou oslabit bosenskosrbské vedení v Pale a naopak tendencí posílit politické představitele z Banja Luky (Holbrooke 1998: 291–293). Podle D. Chandlera zase Milošević neměl příliš prostoru k vyjednávání. Ve snaze zmírnit mezinárodní sankce vůči SRJ nakonec podepsal většinu toho, co mu bylo předloženo (Chandler 1999: 42–43).

Oficiální podpis mírové dohody, který stvrdil nové teritoriální rozhraničení, vyvolal mezi srbskými představiteli v BaH obrovskou vlnu pobouření a nevole. SDS dokonce v prosinci 1995 k otázce budoucího postavení sarajevských sídlišť uspořádala vlastní referendum, v němž 98 % voličů z 85 tisíc zaregistrovaných hlasovalo proti připojení k Federaci BaH (Sell 2000: 183–184). Biljana Plavšićová vzpomínala, jak Karadžić či Krajišnik sami sebe mylně přesvědčovali, že sarajevská metropole získá v poválečné BaH určitý specifický statut. V této chybné domněnce se Krajišnik snažil utvrdit i srbské obyvatele sarajevských čtvrtí (Plavšić 2005: 88).

Jak si ale vysvětlit, že Sarajevo většina jeho srbských obyvatel do března roku 1996 opustila kolektivně, přestože je západní a bosňáctí představitelé formálně vyzvali, aby tam setrvali? Jaké pohnutky je nakonec dovedly k rozhodnutí ze svého domova definitivně odejít a vydat se vstříc absolutní nejistotě, tj. vyměnit svůj dosavadní způsob života nedílně spjatý s metropolí za život v menších sídlech v RS? Koho lze označit za hlavního iniciátora exodu sarajevských Srbů? Nesl za něj vůbec někdo zodpovědnost? Nedalo se mu přeci jen zamezit? Přispěla bosňácká elita dostatečným způsobem k nastolení harmoničtějšího prostředí, jež by umožnilo obnovu původní multietnicity? A byla k obnově předválečné etnické heterogenity ze strany Západu vůbec reálná a nikoliv pouze rétorická politická vůle?

To jsou základní otázky, jejichž pokusy o zodpovězení vyvolávají kvůli absenci pramenů a zcela odlišné interpretaci vývoje četné kontroverze. Mezinárodní pozorovatelé i akademická veřejnost hodnotili odchod Srbů převážně jako důsledek neochoty jejich politických představitelů zasadit se za obnovu multietnicity BaH. Jinými slovy za původce masové migrační vlny považovali téměř výhradně srbské elity. Tato teze ovšem nepodává kompletní odpověď. Pokud pomíneme fakt, že srbský exodus představoval do značné míry hrůzně logický důsledek daytonského rozdělení země, můžeme za hlavní příčiny považovat politiku srbských, ale stejně tak i bosňáckých vůdčích představitelů, chyby MS, které realizovalo daytonská usnesení, a v neposlední řadě obrovský strach sarajevských Srbů. Srbští i bosňáctí zástupci regionálních politických elit během terénních šetření připouštěli, že jejich cíl spočíval v podpoře odchodu Srbů. Srbští představitelé napojení na SDS

potvrdili, že činili vše proto, aby se Srbové po válce sestěhovali na jedno teritorium.¹² Podobně se vyjadřovali někteří z příslušníků SDA, kteří srbský exodus považovali za definitivní stvrzení ztráty kontroly nad Sarajevem.¹³ Současně je třeba mít na paměti, že veškeré události spjaté s výměnou území je třeba posuzovat v kontextu extrémně napjaté bezpečnostní situace a do krajnosti vyhoceného napětí, které doprovázely první týdný po oficiálním skončení války.

Po podpisu mírové dohody se mezinárodním vyjednávačům podařilo dostat zástupce Srbů a Bosňáků za společný jednací stůl. Mezi Srby se v této souvislosti utvořily dva tábory. Zástupci tvrdé linie z Pale požadovali buď prodloužení termínu konečného předání území, či finanční prostředky na vybudování nového (srbského) Sarajeva. V případě odmítnutí těchto požadavků hrozili, že Srbové Sarajevo hromadně opustí do data plánovaného převodu. Umírněnější srbští představitelé, kteří nakonec projevili ochotu usednout s bosňáckými politiky ke společnému jednání a kteří chtěli na předávaných sídlištích zůstat, se domáhali alespoň záruky ochrany jejich majetku a zajištění bezpečnosti. V této souvislosti proto důrazně vyžadovali, aby Federace BaH urychleně vyhlásila všeobecnou amnestii. Jinak by *de facto* každému srbskému muži hrozilo, že s ním federální orgány budou nakládat jako s válečným zločincem (viz dále v textu). Stanovený termín předání sídlišť do 90 dní od podpisu daytonské dohody byl nicméně i z pohledu Srbů svolných k jednání těžko proveditelný (Bildt 1998: 164, 175, 179).

Nakonec se ale podařilo připravit k vyjednávání dohodu, kterou z velké části akceptovaly obě strany. Ministerský předseda BaH Hasan Muratović s ní vyjádřil souhlas a dokonce i Krajišnik na konci ledna v rádiu Pale prohlásil, aby Srbové zůstali v Sarajevu, neboť rozhovory prostředkované OHR spějí k uspokojivému řešení (Sell 2000: 190). Relativně příznivě se vyvíjející jednání však zhatil rozpor mezi hlavním civilním zástupcem Carlem Bildtem a vrchním velitelem IFOR Lightonem Smithem. Rozepře mezi mezinárodními představiteli vyplývaly z nevyjasněného rozsahu řídicích pravomocí a rozdělení kompetencí mezi civilními a vojenskými představiteli velmocenských států v BaH (Žíla 2015a). Bildt interpretoval daytonská usnesení v souvislosti s děním v Sarajevu tak, že do 45 dní (tzv. D+45) od převzetí kontroly jednotkami IFOR se z předávaných území musí stáhnout srbské vojenské síly. Jeho úřad ale srbské civilní správě včetně policie současně povolil setrvat zde po celé tři přechodné měsíce, tj. až do dne D+90. Teprve v tento den (tj. 19. 3. 1996) měly bosňácké úřady s asistencí

¹² Dle resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 78, nar. 1968, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 95, nar. 1962, vš, rozhovor opština Sokolac, 2011; resp. 111, nar. 1971, sš, rozhovor opština Vlasenica 2011.

¹³ Dle např. resp. 183, nar. 1972, sš, rozhovor opština Kalesija 2011; resp. 181, nar. 1967, sš, rozhovor opština Breza 2011.

vlastních bezpečnostních sil převzít správu těchto městských částí (Bildt 1998: 180). Právníci IFOR ale OHR obvinili z porušení daytonských dohod, neboť dle jejich výkladu měla srbská policie povinnost se oficiálně stáhnout společně s vojskem už v den D+45. Zvěsti o třenicích mezi civilními a vojenskými představiteli Západu se v Sarajevu rychle rozšířily. Bosňáčtí konzervativci využili obavy, které mělo IFOR z eskalace napětí, a pokusili se ujednávanou dohodu se sarajevskými Srby zmařit. Bosňácká elita se při své interpretaci stanov daytonské dohody účelově držela výkladu právníků IFOR, tj. konstatovala, že očekává převzetí kontroly v sarajevských sídlištích už v den D+45. Bezpečnostní složky na tento den ohlásily svůj přesun do těchto čtvrtí, což mohlo ohrozit již tak křehký mír (Sell 2000: 191).

Řešení, na němž se nakonec Bildt se Smithem shodli a vyhlásili v předvečer dne D+45, mělo na Srby katastrofální psychologický dopad. Výsledná dohoda stanovila striktní časový harmonogram postupného předání území tak, aby poslední sídliště Srbové odevzdali muslimské správě přesně v den D+90 (tj. 19. 3.). Městské části měly být předávány v šestidenních intervalech: 23. 2. Vogošća, 29. 2. Ilijaš, 6. 3. Hadžići, 12. 3. Ilidža, 19. 3. Grbavica (Bildt 1998: 194). Srbská elita v Pale, kterou toto ultimativní prohlášení zjevně zaskočilo, bezprostředně kontrovala okamžitým zahájením příprav k definitivní evakuaci města (Holbrooke 1998: 335–337). Srbští předáci k tomu, aby donutili sarajevské Srby odejít, použili všechny své vlivné páky (především média a bezpečnostní síly). S jejich pomocí posilovali u sarajevských Srbů již tak značné obavy z pomsty navracejících se Bosňáků a dále přispívali k šíření atmosféry strachu, násilí a paniky.¹⁴

Nejčastěji uváděná tvrzení, že zmanipulovaní sarajevští Srbové tomuto záměrnému tlaku ze strany vlastních politických představitelů podlehli, v důsledku čehož se rozhodli následně odejít, však tvoří pouze jeden díl této komplexní otázky. Je totiž stěží pravděpodobné, že by urbánní srbské obyvatelstvo podlehlo propagandě srbské elity v Pale v tak masovém měřítku. Značný a dost možná i rozhodující vliv na následný hromadný odsun měly i dílčí kroky a politická rozhodnutí bosňáckých úřadů. Jejich ústřední představitel Alija Izetbegović přítom v průběhu oficiálního ceremoniálu podpisu daytonské dohody v Paříži slavnostně vyzval Srby, kteří žili v Sarajevu a jeho blízkém okolí, aby zde setrvali (Schindler 2007: 248).

Bosňácká elita ale okamžitě po stvrzení dohody zaujala vůči srbskému obyvatelstvu na území, jež mělo být k Sarajevu připojeno, mnohem restriktivnější

¹⁴ Dle výpovědí respondentů. Např. resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 27, nar. 1948, sš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 28, nar. 1952, zš, rozhovor opština Foča 2010.

postoj. Původní Izetbegovićovy výzvy byly upraveny; v Sarajevu mohli zůstat pouze ti, kteří nebojovali proti sarajevské vládě a kteří nespáchali válečné zločiny. Připomeňme, že v BaH právě skončila občanská válka, během níž mnozí z dospělých mužů sloužili v jedné z několika proti sobě bojujících armád.¹⁵ Muži, kteří se nezúčastnili bojů na straně armády, jež dané území kontrolovala (či dokonce bojovali proti ní), se do té doby teoreticky vystavovali trestu za dezerci, či jim hrozilo, že budou muset vykonat vojenskou službu, pokud se jí vyhnuli svým útekem. Ačkoliv Dayton počítal s následnou urychlenou amnestií, byl příslušný zákon ve Federaci BaH schválen až v červenci 1996 a v RS dokonce až v červenci roku 1999 (Ducasse-Rogier 2003: 391).

Obavy z narukování proto velmi pravděpodobně tvořily další z výrazných impulzů k nedobrovolnému odchodu. Žádný ze Srbů ostatně kvůli silovým vyjádřením sarajevské bosňácké elity nemohl v dané, stále ještě vyhocené situaci odhadnout, zdali bude (a popřípadě z čeho) v Bosňáky kontrolované Federaci BaH v budoucnu obviněn. Tuto nejistotu prohloubilo zatčení (a obvinění z válečných zločinů) dvou vysoce postavených srbských důstojníků v Sarajevu, kteří údajně omylem zbloudili do míst pod kontrolou Bosňáků (Bildt 1998: 188). Nesmlouvavá stanoviska bosňáckých představitelů tak některé z doposud nerozhodnutých Srbů přesvědčila, aby se ze Sarajeva raději vystěhovali (Sell 2000: 183). Vysoký představitel Bildt tvrdě kritizoval přístup bosňácké elity, která se dle něj nepokusila smířlivými signály vůči srbským obyvatelům nynější Federace BaH získat jejich důvěru (Bildt 1998: 196).

Navzdory silicím obavám a místy již započatému exodu se přesto tisíce sarajevských Srbů odmítaly ze Sarajeva přesunout. Jejich odhodlání setrvat ale výrazně snížily násilné okolnosti, které doprovázely předání prvního ze sídel Vogošća. Triumfálně a v přímém televizním přenosu postupující bosňácké vojenské síly napadly tamního srbského starostu. Svým nesmlouvavým vystupováním, které nikterak neodpovídalo avizovaným slibům o mírném postupu, tak vystrašily Srby, kteří doposud přečkávali ve zbývajících sídlištích. Chování bosňáckých sil, které se na Vogošći chovaly jako vítězní dobyvatelé (mj. v živém vstupu pošlapaly a spálily srbskou vlajku), hodnotil Vysoký představitel jako zcela odstrašující (Oslobodjenje 1996).

¹⁵ 15. dubna 1992 došlo formálně ke zformování jednotek tzv. Armády BaH (ARBiH), v níž bojovali vojáci (většinou, ale nikoliv výhradně) bosňácké/muslimské příslušnosti. Armáda Republiky srbské (VRS) byla oficiálně vyhlášena 12. května 1992, již byly nakloněné vojenské jednotky Jugoslávské lidové armády (JNA). 4. dubna 1992 došlo rovněž ke zformování vojenské domobrany bosenskými Chorvatů – tzv. Chorvatské rady obrany (HVO), která pro změnu koordinovala své akce s armádou sousedního Chorvatska (HV).

V bosňáckém přístupu se současně projevil hlavní bezpečnostní nedostatek realizace daytonských usnesení. Mezinárodní vojenské síly IFOR se odmítaly ujmout policejních aktivit, síla mezinárodní policie IPTF (International Police Task Force) byla velmi slabá a lokální policie se zodpovídala výhradně bosňáckým elitám. Neochota IFOR zajistit elementární bezpečnost sice útěk Srbů nezapříčinila, nicméně svým postojem rovněž přispěla ke zhoršení situace. Navíc v té době na sídlištích řádily četné zločinecké skupiny, které terorizovaly místní obyvatelstvo. Podle pozorovatelů bylo velmi těžké odhadnout, zdali tyto bandy, jejichž brutalitě vojska IFOR zcela nečinně přihlížela, působily samostatně, či je řídila srbská nebo bosňácká elita. Dle Bildta však nebylo pochyb o tom, že by gangy, které terorizovaly srbské obyvatele po předání sídliště do rukou Bosňáků, nikdo neorganizoval. Jeho pochybnosti posílilo zjištění, že federální policie do těchto potyček nikterak nezasahovala (Bildt 1998: 196).

V chaotickém a násilném průběhu předávání území tak ve výsledku efektivně zapracovala kombinace strachu, paniky i nenávisti, kterou zcela nepokrytě přižívovali srbsští politici. Západní novináři, kteří zpovídali odcházející Srby, uváděli, že mezi hlavní motivy k odchodu patřily obavy o vlastní život a přesvědčení, že bezpečně se mohou cítit pouze mezi Srby (New York Times 1996). Obdobně dramaticky probíhalo předání ve zbylých čtvrtích Hadžići, Ilijaš, Ilidža i Grbavica.¹⁶ Civilní a vojenští zmocněnci MS těmto událostem víceméně pouze pasivně přihlíželi, přičemž veškeré pokusy o řešení situace z jejich strany přicházely s určitým zpožděním za reálným vývojem. Podle jednoho z mluvčích IFOR měli dokonce Srbové „plné právo spálit své vlastní domy“ (Holbrooke 1998: 335–337). Srbský exodus doprovázel totální chaos, rabování, ničení a vypalování domů a infrastruktury. Zcela nepřehledná situace tak znemožňuje stanovit, jakým podílem se na násilných akcích podíleli sami majitelé, kteří ničili vše, co se jim nepodařilo naložit na kamiony, a nakolik sídliště pustošily loupežné bandy či postupující bosňácké vojenské síly. Dne 20. března roku 1996, přesně devadesát dní od uzavření daytonské dohody, vztyčili bosňáčtí političtí představitelé nad Sarajevem modrobílou vlajku s liliiemi. Tímto gestem dali najevo, že převzali kontrolu nad Grbavicou, posledním z pěti sarajevských sídlišť, které mírová smlouva přidělila Federaci BaH.

¹⁶ Během mého terénního šetření rovněž zařazovali prakticky všichni zpovídání srbsští respondenti původem ze Sarajeva strach, úzkost a obavy z pomsty mezi nejzávažnější důvody, proč se rozhodli z města odejít. Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2009–2013, opština Zvornik, Sokolac a Foča.

Dopad a důsledky nuceného odchodu sarajevských Srbů v Republice srbské – hledání řešení

Srbští utečenci vystřídali svůj dosavadní městský způsob života v Sarajevu za nejistotu kolektivních center v oblasti RS, kde čekali na řešení vlastní nepříznivé životní situace. Následně byli rozmísťováni po teritoriu RS, obzvláště do vyliďněných oblastí východní Bosny (např. do Foči, Višegradu či Zvorniku), odkud v průběhu války naopak utekli Bosňáci.¹⁷ Bosňácká elita obdobně programově usazovala utečence stejné národnosti v opuštěných nemovitostech v Sarajevu. A to navzdory původním slibům ochránit srbský majetek. Srbům, kteří se rozhodli zůstat, bosňáčtí politici nevěnovali prakticky žádnou pozornost. „Etnické inženýrství“ tak v několika málo týdnech vyvrcholilo dvěma protisměrnými migračními vlnami, jež čítaly více než 200 tisíc osob (Sell 2000: 180). Pozorovatelé odhadovali, že na sídlištích, která během války drželi Srbové, zůstalo na počátku léta roku 1996 z původního srbského obyvatelstva cca 10–15 tisíc převážně starších osob (Jeffries 2002: 131; Chaveneau-Le Brun 2003: 112). Záměr MS prezentovat srbské setrvání Srbů v Sarajevu jako první úspěšný krok k obnovení multietnicity tak totálně nevyšel.

V případě srbských přesídlenců – obzvláště těch, kteří odešli ze Sarajeva až na počátku roku 1996 – je poměrně nesporné, že v raném poválečném období po návratu příliš netoužili. Tito silně deprimovaní utečenci efektivně posloužili regionálním nacionalistům jako nástroj, s jehož pomocí brojili proti menšinové bosňácké repatriaci (Armakolas 2007). Neochotu vracet se do Federace BaH se snažila co nejvíce politicky zúročit SDS. Srbská elita, která se obávala negativních dopadů nepříznivého demografického vývoje vlastního národa, se soustředila výhradně na co největší utužení kontroly nad „vlastní“ entitou RS. Z těchto důvodů přirozeně bránila jakýmkoliv spontánním aktivitám srbských přesídlenců k návratu do původních bydlišť ve Federaci BaH a současně odmítala tolerovat repatriaci vyhnaného, především bosňáckého obyvatelstva.

Lokální srbské elity uplatňovaly vůči přesídlencům vlastní národnosti taktiku založenou na kombinaci nabídek a pohrůzek. Nejčastěji pozorovatelný postup spočíval v četných machinacích s bytovým a pozemkovým fondem, především v přerozdělování pozemků, které regionální politici bezplatně převáděli do držby výhradně srbským přesídlencům. Kromě příslibu zajištění ubytování (často v domech původně patřících vysídlencům) lákali srbští nacionalisté přistěhovalce

¹⁷ Dle výpovědí respondentů. Např. resp. 37, nar. 1959, vš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 38, nar. 1965, vš, rozhovor opština Foča 2010; resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 95, nar. 1962, vš, rozhovor opština Sokolac, 2011.

i socioekonomickými výhodami (nabídka práce, dotace na bydlení aj.). Tyto líbivé přísliby ale zůstaly veskrze nenaplněny, neboť aktivnější role MS po roce 1998 nacionalistům čím dál více zužovala jejich manévrovací prostor (Žíla 2014b).

Pokud odmyslíme snahu srbských nacionalistů přilákat na jimi ovládané území srbské přesídlence z vlastních utilitárních důvodů, musely lokální autority nějak relevantně skutečně vyřešit tíživou situaci týkající se jejich ubytování. Navíc byl od roku 1998 ze strany MS již politicky, finančně a materiálně podporován téměř výhradně menšinový návrat utečenců (Ito 2001: 121). Srbští přesídlenci, kteří se odmítali vrátit do původních domovů, kde by zastávali menšinu, tudíž nesplňovali prioritní kritérium k finanční podpoře z fondů mezinárodních organizací. Mimo to se vláda RS v tomto období souběžně ještě potýkala s doznívajícími následky chorvatského vojenského postupu během operace *Bouře*, v jejímž důsledku dorazily do měst pod kontrolou Srbů (a především do Banja Luky) desítky tisíc srbských utečenců ze sousedního Chorvatska a z okresů západní Bosny (Drvar, Glamoč atd.). Hledání jejich ubytování v přeplněných městech nevyhnutelně vedlo k dalšímu vyhrocení vztahů mezi většinovými Srby a menšinovými Bosňáky a Chorvaty, kteří setrvali ve velkých sídlech RS. Tento fakt představoval stěžejní příčinu, proč se z počátku rekonstrukčního období bosňáčtí utečenci do RS prakticky nevraceli. Ačkoliv počet bosňáckých navrátilců v následujících letech rapidně vzrostl, mylná představa o jejich obecně neúspěšné repatriaci již tvořila pevnou součást jakéhokoliv hodnocení ze strany MS (Žíla 2015b). Zároveň je třeba konstatovat, že mezi ubytovacími kapacitami nynější Federace BaH a RS, přestože jejich rozloha byla téměř rovnocenná, existoval zjevný nepochopitelný rozdíl. Federace BaH statisticky disponovala 70 % domovního fondu z celkových původních ubytovacích kapacit BaH v roce 1991 a na RS připadalo pouze 30 % domovního fondu. Pokud tyto hodnoty porovnáme s údaji o poškození domovního fondu ve Federaci BaH a v RS, shledáme, že s mnohem horší bytovou situací se potýkala RS (EC 1996). Příliš tedy nepřekvapí, že se tato skutečnost projevila v další metodě „etnického inženýrství“ – nezákonném přerozdělování pozemků.

Přerozdělování volných pozemků: zpolitizovaný záměr, či bezodkladná nutnost?

Přerozdělování nezastavěných parcel představovalo – vedle přidělování nemovitostí ve městech – další z nástrojů využitých nacionalisty, jímž atakovali menšinovou návratnost a napomáhali konzervovat poválečnou etnickou homogenitu. Městské pozemky a nejúrodnější půda v okrese patřily společně s většinou bytového fondu ve městech v socialistické éře státu, resp. nominálně okresnímu úřadu. Podniky či jednotlivci, kterým byly tyto pozemky pronajímány, disponovali uživatelskými

právy a nikoliv právy vlastnickými (tj. nemohli půdu prodávat či kupovat). Regionální elity s touto kategorií družstevního majetku, do něhož celkově spadala více jak polovina rozlohy země, nakládaly jako se strategickým teritoriem (Belloni 2007: 141). Volné parcely původně patřící státu (resp. danému okresu) přidělovaly vnitřně přemístěným osobám stejné národnosti. Lokální politici tento postup ospravedlňovali tím, že nově příchozím, kteří přišli o své domovy v jiných oblastech, je třeba zajistit alternativní bydlení (resp. pozemky, na nichž vzniknou nové domy). V této souvislosti odkazovali na *Přílohu 7* daytonské dohody, která v otázce usídlení zaručovala svobodné rozhodnutí (OHR 1995).

K přidělování pozemků v družstevním vlastnictví došlo poprvé v západní Hercegovině, kde se chorvatské elity pod taktovkou politiků ze sousedního Chorvatska pokoušely vytvořit pás nového vesnického osídlení svého národa. Záměrem bylo vytvoření přímé spojnice mezi oblastmi západní Hercegoviny a Dalmácií. Lokální představitelé Chorvatského demokratického společenství (HDZ) ze Stolce a Čapljiny v této souvislosti vyčlenili původně státní zemědělskou půdu na pozemky, na kterých mělo vzniknout cca 1 500 domovních jednotek rozdělených do několika nových obcí (ESI 2002). Budování těchto sídel financovaly fondy asociací bosenských Chorvatů řízených HDZ a početná chorvatská diaspora (Carter 2005: 57–58). Nejznámější příklady novodobé výstavby představují kompletně nově zbudované obce s kontroverzními názvy Bobanovo selo či Šuškovo naselje.¹⁸ V těchto sídlech žijí Chorvaté původem ze střední Bosny.¹⁹ Desítky nových bytů a domů byly rovněž vystavěny i v chorvatské části Mostaru (Ito 2001: 109).

Poskytnutí pozemkové parcely dalo vysídlelcům příležitost trvale se usadit v novém působišti. Přestože tuto strategii realizovala jako první v praxi HDZ, nejčastěji byla v prvních poválečných letech uplatňována v RS (ESI 2002) a v některých okresech Federace BaH ji prováděli i bosňáčtí představitelé.²⁰ Přerozdělování pozemků zpočátku posvětil sám OHR, který se snažil tehdejšího premiéra RS Milorada Dodika podpořit při prosazení nepopulárních majetkových zákonů a v iniciaci menšinové repatriace (Toal – Dahlman 2011: 249). Distribuce pozemků napomohla urovnat nevyřešené postavení více než 415 tisíc Srbů, kteří se museli na základě prosazených restitučních zákonů z nelegálně obývaného majetku vystěhovat, přičemž se však odmítli vrátit do předválečného domova (Philpott 2005: 3–5; Williams 2006: 45).

¹⁸ Gojko Šušak, který pocházel z Hercegoviny, byl blízkým spolupracovníkem Franjo Tudjmana a v letech 1991–1998 zastával klíčový post ministra obrany Chorvatské republiky. Mate Boban byl jediným chorvatským prezidentem samozvané Chorvatské republiky Herceg-Bosna na území BaH, která existovala v letech 1991–1994.

¹⁹ Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2009–2013, opština Stolac a Čapljina.

²⁰ Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2009–2013, opština Sanski Most.

Případová studie: přerozdělení pozemkových parcel v okrese Zvornik

Za typický příklad okresu, jenž se potýkal s problémem nalezení dlouhodobě únosného řešení pro tisíce nově příchozích Srbů, lze označit okres Zvornik. V zemědělsky úrodném regionu se jediné racionální východisko nabízelo v přidělení volných parcel ve vlastnictví okresu. Podle většiny západních autorů ale jejich předání přesídlencům tvořilo ukázkový příklad „etnického inženýrství“ v praxi (např. Franz 2010: 54; Tuathail – Dahlman 2006: 304, 309). Podle takové interpretace místní elita „motivovala“ či přímo „vybízela“ přesídlence prostřednictvím distribuce půdy k setrvání v novém bydlišti, čímž nepřímo utvrzovala a konzervovala demografické následky války (ICG 2002: 12). Kritici této strategie upozorňovali, že srbské elity si udělovanými pozemky zavazovaly novousedlíky k politické podpoře, přičemž kalkulovaly, že se s jejich pomocí dokážou udržet u moci i v okamžiku početně intenzivnějšího návratu bosňáckých utečenců (Dahlman – Tuathail 2005: 652).

Přestože západní pozorovatelé měli svá konstatování podložena terénními výzkumy a přestože titíž autoři rovněž zdůrazňovali, že berou v úvahu i postoje vysídlenců, uplatňované argumenty jejich názory ve výsledku příliš nereflektovaly. V jejich závěrech byla vesměs akcentována ústřední teze o negativním postoji (srbských) elit (nejen ve Zvorniku) vůči případnému návratu Bosňáků a snaze mu zabránit skrze rozdělení pozemkových parcel. V tomto tvrzení se ale opětovně odráží pouze jeden z širšího spektra pohledů: postoj MS. Absolutně chybí studie, které by analyzovaly vlastní zájmy a postoje těchto přesídlenců. Nedostatečně se zdůrazňuje, že se převážná většina srbských vysídlenců odmítala vrátit do předválečného domova, přestože musela ve Zvorniku opustit ilegálně obývané domovy a hledat alternativní ubytování.

Na nepříznivou bytovou situaci zareagovala Dodikova vláda uzpůsobením legislativy. Výsledkem bylo, že volné pozemkové parcely patřící opštině mohly být okresním úřadem legálně přiděleny přesídlencům (ESI 2004). OHR s tímto rozhodnutím, jak jsme již konstatovali, zpočátku souhlasil. V důsledku striktního přístupu k repatriační otázce (nekompromisní podpora menšinových návratů) však následně změnil svůj postoj. MS distribuci půdy ve státním vlastnictví v celé BaH (s výjimkou Brčka) dokonce posléze úplně zakázalo (Tuathail – Dahlman 2006: 310, 313). Připomeňme, že daytonská dohoda přitom dávala utečencům formálně svobodu výběru usídlit se tam, kde sami chtěli. Okresní úřady (a to nejen v RS, ale i ve Federaci BaH) navzdory tomuto zákazu ale i poté pozemkové parcely přesídlencům přiznávaly (ICG 2002: 12).

Na základě této praktiky vznikla na zvornickém území v roce 2001 tři kompletně nově zbudovaná sídla, Branjevo, Ekonomija-Karakaj a Ulice, jejichž srbské

obyvatelstvo pocházelo z federálních okresů, mj. i ze sarajevských sídlišť (např. Vogošča, Ilijaš atd.).²¹ V těchto obcích žije v dnešní době odhadem 12 tisíc osob, jejichž rozmístění přibližně odpovídá lokalitám, odkud se sem přistěhovali.²² Podle jediných, byť ne zcela relevantních údajů Europe Stability Initiative (ESI) bylo ve Zvorniku distribuováno 2 540 nových pozemkových parcel (ESI 2002).

Srbští dosídlenci přitom ale čelili obdobným problémům jako navracející se Bosňáci. MS s ohledem na změnu přístupu k repatriční politice, která napomáhala výhradně menšinovým repatriantům (a zakázala distribuci půdy), totiž tyto nové obyvatele Zvorniku nikterak nepodporovalo. Po čase ustal i zájem ze strany okresního úřadu. Urychleně budovaná sídla tak zůstala *de facto* nedostavěna. Chyběla zde infrastruktura (elektřina, zavedení kanalizace, vody, plynu atd.) či zajištění základních sociálních služeb. Umístění těchto parcel, na nichž si Srbové vystavěli své domovy, zároveň nebylo nikterak příhodné ani z geografického pohledu. Dané obce se totiž rozkládají v záplavové oblasti řeky Driny. Kvůli své špatné dostupnosti (nekvalitní dopravní spojení a infrastruktura) zůstávají tato sídla odříznuta od města Zvornik (Tuathail – Dahlman 2006: 316). Úředníci navíc přidělovali pozemky na půdě původně v družstevním vlastnictví, jež dříve sloužila výhradně zemědělským účelům. Kromě nesmyslnosti zástavby nejúrodnější půdy v regionu hrozilo, že by pozemky mohly být s ohledem na původní družstevní vlastnictví v budoucnu zestátněny. Přestože převážnou většinu čerstvě usazených osob jejich životní situace příliš neuspokojovala, postupně se se stávajícím působištěm sžívali a začali se s ním identifikovat jako s novým domovem.²³

Na závěr si položíme otázku, zdali přidělování volných pozemkových parcel srbským dosídlencům bránilo v návratu bosňáckých utečenců. Nedostatečná finanční a materiální podpora ze strany okresního úřadu nepopíratelně znepříjemňovala menšinovou repatriaci. Parcely přidělované srbským přesídlencům stejně tak utvrzovaly poválečnou etno-demografickou realitu. Přesto je však třeba konstatovat, že menšinová repatriace jako taková nebyla geografickým rozmístěním přerozdělovaných pozemků a počtem na nich usídlených přesídlenců výrazněji ohrožena. Tuto skutečnost potvrzovala i zpráva ESI, která distribuci parcel nepovažovala za formu etnického inženýrství. Podle závěrů jejích autorů tato praktika sama o sobě repatriční proces výrazněji nebrzdila, neboť se na

²¹ Z výpovědí obyvatel sídel Branjevo, Ekonomija-Karakaj a Ulice. Např. resp. 72, nar. 1949, zš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011.

²² Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2010–2012, opština Zvornik.

²³ Z výpovědí obyvatel sídel Branjevo, Ekonomija-Karakaj a Ulice. Dle resp. 73, nar. 1972, vš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 75, nar. 1963, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 76, nar. 1957, sš, rozhovor opština Zvornik 2011; resp. 77, nar. 1966, sš, rozhovor opština Zvornik 2011.

vyčleněných pozemcích usadilo odhadem pouze cca 5 % všech přesídlenců (ESI 2002). Analýza ESI se ale krajně odlišovala od studie ICG, jejíž pozorovatelé považovali přerozdělování pozemků za důkaz etnického inženýrství a konsolidace etnické homogenizace země (ICG 2002: 12). OHR nakonec tuto metodu v modifikovaném pojetí akceptoval. V roce 2004 byly ve Federaci BaH a RS vyhlášeny obdobné zákony, jež proceduru přidělování pozemků regulovaly a legislativně upravovaly zákonnost již předaných pozemků (OHR 2003).

Závěrem: zhodnocení příčin slabé menšinové návratnosti Srbů do Federace BaH

Z rozhovorů se srbskými přesídlenci zcela zřetelně nevyplývalo, do jaké míry s jejich postoji a pocity manipulovala propaganda SDS a nakolik se návratu sami obávali. Stejně tak uvedený argument, že Srbové toužili po návratu domů méně než Bosňáci, se ve světle výpovědí srbských navrátilců a organizátorů nejevil úplně věrohodně.²⁴ Jejich ochotu k návratu však atakovala, kromě již zmiňované slabé politické a ekonomické podpory ze strany SDS, obdobně nepříznivá bezpečnostní a socioekonomická situace ve Federaci BaH. Srbští navrátilci se během repatriačního procesu potýkali se zcela identickými problémy jako v opačném směru vracející se Bosňáci (Žíla 2014c). Tento fakt ostatně potvrzovali samotní organizátoři repatriace v jednotlivých opštinách Federace BaH, kteří přemístěné Srby v RS původem ze stejného okresu navštěvovali a pokoušeli se je přesvědčit k návratu.²⁵ Většina jejich návrhy odmítla či byla ochotná se vrátit pouze dočasně z pragmatických důvodů (tj. kvůli restituci a prodeji své nemovitosti). Přesto se však stovky srbských přesídlenců nakonec rozhodly k návratu. Průběh a okolnosti, za jakých se vraceli, nicméně v mnohém připomínaly začarovaný kruh, který často končil neúspěchem a opětovným odchodem. Na toto fiasko, ale i na nízkou životní úroveň a na frustraci srbských navrátilců, kteří v místě návratu setrvali, intenzivně upozorňovala srbská média. Následkem jejich mediální propagandy se doposud nerozhodnutí přesídlenci utvrzovali v přesvědčení, že jejich návrat je za stávajících podmínek nemožný.

Přemístěné Srby ale od návratu do většinově muslimské Federace BaH odrazovala i veskrze subjektivní překážka, spočívající v bosňácké interpretaci konfliktu. Sarajevská média z rozpoutání války v BaH a z veškerých z toho vyplývajících

²⁴ Dle výpovědí respondentů. Terénní deník 2009–2013, opština Donji Vakuf, Olovo, Sanski Most. Např. resp. 42, nar. 1942, sš, rozhovor opština Donji Vakuf 2011; resp. 191, nar. 1953, sš, rozhovor opština Olovo 2011; resp. 102, nar. 1951, zš, rozhovor opština Sanski Most, 2011.

²⁵ Např. dle Marčeta, Mile. Osobní rozhovor. Drvar 26. 10. 2011; Mihajlović, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; Dle Ivičić, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

negativních důsledků nepřetržitě obviňují výhradně srbský národ. V prostředí přes tři roky obleženého a těžce ostřelovaného Sarajeva se takovéto hodnocení sice jeví jako zcela přirozené a logické, nicméně trvalé zdůrazňování kolektivní viny mohlo srbské navrátilce jen stěží přesvědčit o možné obnově poklidného soužití s Bosňáky (Sorabji 2006: 13).

Přestože se většina zahraničních pozorovatelů domnívala, že bosňáčtí politici otevřeně přivítali návrat nemuslimského obyvatelstva z důvodu podpory obnovy multietnické BaH, reálná situace v terénu se od tendenčního mediálního obrazu zásadně lišila. Případný návrat Srbů do venkovských oblastí Federace BaH, ve kterých žili před válkou většinově (s výjimkou Mostaru, Tuzly a Sarajeva), se přitom pro bosňáckou elitu nemohl stát bezpečnostní hrozbou. Organizátoři srbského návratu svorně potvrzovali, že bosňácké lokální elity neměly zájem, aby se srbští utečenci vraceli zpět.²⁶ Navíc se repatriovaní Srbové v muslimském většinovém prostředí vyrovnávali s obviňováním, osočováním, ale i přezíravostí obdobně těžko, jako v obráceném směru navracející se Bosňáci do srbského prostředí. I oni nerozuměli, proč k tak násilnému konfliktu nakonec vůbec došlo, a také oni si z války odnášeli četná traumata a bolesti. Současně se lze jen velmi těžko vžít do pocitů repatriantů navracejících se do míst pod kontrolou těch, kteří rozhodli o jejich vyhnání či se na něm dokonce i osobně podíleli. Mnozí z nich dokonce nadále zastávali různé veřejné funkce.²⁷ Není proto příliš překvapivé, že se navrátilci co nejvíce vyhýbali jakýmkoliv kontaktům s místními úřady, čímž ale v podstatě zůstávali vyloučení z veřejného života.²⁸

Na druhou stranu je potřeba zopakovat, že cílem SDS bylo stvrzení etnicky homogenní domoviny v rámci RS. Tuto ideu seskupení na jednom území s nimi ale nesdíleli všichni srbští přesídlenci. Jenže srbské iniciativy, které sdružovaly utečence ochotné k návratu, byly v porovnání s bosňáckými organizacemi mnohem hůře zorganizované a nedostávalo se jim ani finančních prostředků. Vůdčí organizátoři byli médií spřízněnými se srbskou politickou elitou napadáni a zavražďováni.²⁹ Proti repatriaci rovněž brojily organizace přesídlenců, které se naopak pod dohledem SDS pokoušely přemístěné Srby co nejdůsledněji integrovat v různých oblastech RS. Současně však zdůrazňeme, že srbští voliči,

²⁶ Např. dle Marčeta, Mile. Osobní rozhovor. Drvar 26. 10. 2011; Mihajlović, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; Dle Ivičić, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

²⁷ Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2009–2013, opština Konjic, Kalesija, Breza, Donji Vakuf, Olovo, Sanski Most, Bosanski Petrovac.

²⁸ Dle pozorování v terénu. Terénní deník 2009–2013, opština Konjic, Kalesija, Breza, Donji Vakuf, Olovo, Sanski Most, Bosanski Petrovac.

²⁹ Např. dle Marčeta, Mile. Osobní rozhovor. Drvar 26. 10. 2011; Mihajlović, Petar. Osobní rozhovor. Ustikolina 28. 6. 2011; Dle Ivičić, Nikola. Osobní rozhovor. Donji Vakuf 19. 5. 2011.

ovlivnění rétorikou svých představitelů a s ohledem na početně silnější Bosňáky, do značné míry sdíleli se srbskými politiky úzkost ze ztráty vlastní výlučnosti. Tyto obavy mohly rovněž zapříčinit nízkou repatriační úspěšnost do Federace BaH. Navzdory vysloveným tezím na závěr dodejme, že asociace srbských přesídlenců však přesto dosáhly určitého, byť prostorově a početně dosti omezeného úspěchu. Celkový počet srbských přesídlenců ale nepřesáhl množství bosňáckých repatriantů vracejících se v opačném směru do RS.

Březen 2015

Literatura:

- Armakolas, Ioannis: 2007 – Sarajevo No More? Identity and the Experience of Place among bosnian Serb Sarajevans in Republika Srpska. In: Bougarel, Xavier – Helms, Ellisa – Duijzings, Ger (eds.): *The new Bosnian mosaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*. Hampshire: Ashgate: 79–100.
- Belloni, Roberto: 2007 – *State Building and International Intervention in Bosnia*. London, New York: Routledge.
- Bildt, Carl: 1998 – *Peace Journey: The Struggle for Peace in Bosnia*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Carter, Sean: 2005 – The Geopolitics of Diaspora. *Area* 37: 54–63.
- Dahlman, Carl – Tuathail, Gerard: 2005 – Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. *Annals of the Association of American Geographers* 95: 644–662.
- (DZSrBiH) Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine: 1991 – *Popis stanovništva 1991, Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti i površina naselja*. Sarajevo.
- Donais, Timothy: 2005 – A tale of two towns: human security and the limits of post-war normalization in Bosnia-Herzegovina. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 7: 19–33.
- D’Onofrio, Lisa: 2004 – Welcome Home? Minority return in south-eastern Republika srpska. Sussex Migration Working Paper 19, University of Sussex: Sussex Centre for Migration Research [cit. 2010–11–29]. Dostupné z: <www.sussex.ac.uk/migration/documents/mwp19.pdf>.
- Ducasse-Rogier, Marianne: 2003 – *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*. Paris: Presses universitaires de France.
- (EC) Europe Commission: 1996 – Bosnia and Herzegovina. The Priority Reconstruction Program: From Emergency to Sustainability. Reconstruction Sector Reports, Brussels [cit. 2012–2–25]. Dostupné z: <<http://aei.pitt.edu/33622/4/A521.pdf>>.
- (ESI) European Stability Initiative: 2002 – *From Dayton to Europe: land, development and the future of democratic planning*. Berlin/Sarajevo.
- (ESI) European Stability Initiative: 2004 – *The Need for Economic Development and Democratic Planning*. Sarajevo.

- Franz, Barbara: 2010 – Returnees, Remittances, and Reconstruction: International Politics and Local Consequences in Bosnia. *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations* 11: 49–62.
- Hayden, Robert: 2007 – Moral Vision and Impaired Insight: The Imagining of Other Peoples's Communities in Bosnia. *Current Anthropology* 48: 105–131.
- Henig, David: 2012 – 'Knocking on my neighbour's door': On metamorphoses of sociality in rural Bosnia. *Critique of Anthropology* 32: 3–19.
- Holbrooke, Richard: 1998 – *To End a War*. New York: Random House.
- Hovey, Guy: 2000 – The Rehabilitation of Homes and Return of Minorities to Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina. *Forced Migration Review* 7: 8–11.
- Chandler, David: 1999 – *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*. London: Pluto Press.
- Chaveneau-Le Brun, Emmanuelle: 2003 – Les personnes déplacées de Sarajevo, hypothèques pour un retour. *Géographie et Cultures* 38: 103–124.
- (ICG) International Crisis Group: 1997 – Going Nowhere Fast. Sarajevo/Brussels [cit. 2010–12–10]. Dostupné z: <<http://repository.forcedmigration.org/pdf/?pid=fmo:1739>>.
- (ICG) International Crisis Group: 2002 – The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina. Sarajevo/Brussels [cit. 2007–1–15]. Dostupné z: <<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20Of%20Refugee%20Return%20In%20Bosnia.pdf>>
- Ito, Ayaki: 2001 – Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined. *International Journal of Refugee Law* 13: 98–122.
- Jansen, Stef: 2006 – The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology* 30: 177–199.
- Jeffries, Ian: 2002 – *Former Yugoslavia at the turn of the twenty-first century: a guide to the economies in transition*. London. Routledge.
- Melander, Erik: 2007 – Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina, 1992–1995. University of Essex [cit. 2012–9–4]. Dostupné z: <<http://privatewww.essex.ac.uk/~ksg/dscw2007/Melander.pdf>>.
- New York Times: 1996 – Bosnian Serbs Flee Homes. 12. 1. 1996 [cit. 2012–12–19]. Dostupné z: <<http://www.nytimes.com/1996/01/12/world/bosnian-serbs-flee-homes-in-sarajevo.html>>.
- OHR: 1995 – General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina [cit. 2011–07–27]. Dostupné z: <http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380>.
- OHR: 2003 – Implementation of the new law on construction land law and practice. Sarajevo [cit. 2009–03–15]. Dostupné z: <<http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pic/constr-land-law/pdf/implementation-eng.pdf>>.
- Oslobodjenje: 1996 – What is Steiner Ashamed of? 27. 6. 1996 [cit. 2012–12–18]. Dostupné z: <<http://www.ex-yupress.com/oslob/oslob20.html>>.
- Philpott, Charles: 2005 – Though the dog is dead, the pig must be killed: finishing with property restitution to Bosnia-Herzegovina's IDPs and refugees. *Journal of Refugee Studies* 18: 1–24.
- Plavšić, Biljana: 2005 – *Svedočim*. Banja Luka: Trioprint.
- Sell, Louis: 2000 – The Serb Flight from Sarajevo: Dayton's First Failure. *East European Politics and Societies* 14: 179–202.
- Schindler, John: 2007 – *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. St. Paul: Zenith Press.
- Silber, Laura – Little, Alan: 1996 – *Smrt Jugoslavije*. Beograd: Radio B92.
- Sorabji, Cornelia: 2006 – Managing memories in post-war Sarajevo: Individuals, bad memories, and new wars. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12: 1–18.

- Stefansson, Anders: 2006 – Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town. *International Migration* 44: 115–139.
- Toal, Gerard – Dahlman, Carl: 2011 – *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*. Oxford: Oxford University Press.
- Tuathail, Gearóid – Dahlman, Carl: 2006 – The ‘West Bank of the Drina’: land allocation and ethnic engineering in Republika Srpska. *Transactions of the Institute of British Geographers* 31: 304–322.
- Uhrek, Zdeněk: 2011 – *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Williams, Rhodri: 2006 – The Significance of Property Restitution to Sustainable Return in Bosnia and Herzegovina. *International Migration* 44: 40–61.
- Žíla, Ondřej: 2013 – Vnitřní uprchlíci v Bosně a Hercegovině a jejich percepce „domova“. *Český lid* 100: 129–149.
- Žíla, Ondřej: 2014a – Válečný konflikt v Bosně a Hercegovině a fenomén etnických čistek. *Soudobé dějiny* 21: 279–314.
- Žíla, Ondřej: 2014b – (Ne)úspěšnost repatriačního procesu v postdaytonské Bosně a Hercegovině. Politické příčiny slabé návratnosti. In: Bittnerová, Dana – Moravcová, Mirjam (eds.): *Etnické komunity. Lidé Bosny a Hercegoviny*. Praha: FHS: 83–104.
- Žíla, Ondřej: 2014c – „Návrat domů“: rozdílné průběhy repatriačního procesu v Bosně a Hercegovině (vybrané případové studie). *Porta Balkanica* 6: 34–49.
- Žíla, Ondřej: 2015a – Západní velmoci a jejich role v řízení repatriačního procesu v daytonské Bosně a Hercegovině. In: Zudová-Lešková, Zlatica (ed.): *Přesídlování národů – cilevědomý proces řešení politických a hospodářských problémů a mocenských zájmů Evropy 20. století. (Příčiny, formy, prostředky a důsledky)*. Praha: Historický ústav AV ČR [v tisku].
- Žíla, Ondřej: 2015b – From a Multi-Ethnic Blending to Hegemony: The Reconstruction of Ethno-Demographic and Spatial Impacts of the Civil War in Bosnia and Herzegovina. In: Zudová-Lešková, Zlatica (ed.): *Přesídlování a vyhlazování obyvatelstva – syndrom moderních dějin*. Praha: Historický ústav AV ČR [v tisku].

Contact: PhDr. Ondřej Žíla, Ph.D., Institut mezinárodních studií FSV, U Kříže 8 a 10, Praha 5, 158 00; e-mail: zila1@seznam.cz.